

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵינוּ

כתב עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שמונים וחמישה, חוברת שלישית
סיוון תשפ"ג

ירושלים

תוכן העניינים

	מאמרים	
	משה בר-אשר	המחלוקת בהבנת צורה מקראית ולשון הברכות
245		כמבארת מקרא
254	עמיקם גיא	על משמעות שמות מקומות
	משה פלורנטיין	"כי עשה זאת כזבח שכח ועברה היא לאלהי יעקב": לפירושם של "זבח שכח" ותוספת נוסח השומרונים
259		בשמות כג 19א
269	אוהד אבודרהם	לשון הקמעות הארמיים מארץ ישראל וסביבתה
	רותי ברדנשטיין	
298	ומירה אריאל	ממש: חיזוק טיעוני מתמיד
		מן העבודה במילון ההיסטורי
	אלכסיי (אליהו)	
328	יודיצקי	כנוגנים על פראים
		ביקורות
333	חנה כשר	לשון והיגיון – בחיבור אחד?
V	תקצירים באנגלית	

מִן הַעֲבוּדָה בְּמִילּוֹן הַהִיסְטוֹרִי

אלכסיי (אליהו) יודיצקי

כְּנוֹגְנִים עַל פְּרָאִים

1. גניזת קהיר היא אוצר בלוס של המסורת היהודית לדורותיה בכלל ושל הפיוט בפרט. מתוך הגניזה למדנו על חייו ופעילותו של עלי החבר בן עמרם שחי בפוסטאט במאה האחת-עשרה לסה"נ והיה מראשי הקהילה היהודית שם. מלבד פעילותו הציבורית הוא כתב שירת חול וקודש, וכמה עשרות מפיוטיו, רובם אוטוגרפים, אותרו בגניזה.¹ בין פיוטיו נמצא אוטוגרף של קינה על מותו של דניאל בן עזריה שהיה גאון בארץ ישראל. הקינה כתובה כשירה מחורזת ושקולה.² היא התפרסמה פעמיים: בידי בנימין הלפר³ ובידי טובה בארי,⁴ וכן היא כלולה במאגרים של המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. תצלום הקינה נגיש באתר הגניזה של פרידברג במרשתת, וסימנה Philadelphia, Penn CAJS, Halper 339, Frag. 1v. כך נכתב בקינה בשורות 5–7:⁵

- 5 ובינותיו וחכמתיו יִפְיֹצוּן עֲלֵי חוֹצוֹת וְכָל קְצוֹת וּפִיאִים
6 יִחִיהַ בְּסֵ עֵיפִים הַרְהוּהִים וַיִּרְנוּ כְּנוֹגְנִים עַל פְּרָאִים
7 וְהוּא הָרֵאשׁ לְכָל רֵאשֵׁי גְאוּנִים וְסֵם רִפְאוֹת יִחִיהַ הַרְפָּאִים

המשורר אומר כי דברי חוכמתו של דניאל גאון יגיעו לכל קצות תבל ופינות עולם, ויהיו כמים חיים המחיים אנשים עייפים ומבוהלים.⁷ אך סוף שורה 6 קשה להבנה, כי לפי האמור בה האנשים העייפים והמבוהלים הללו ישמעו את דברי הגאון וישוּבוּ

- * אני מודה לפרופ' שלמה נאה, פרופ' שולמית אליצור, ד"ר חנן אריאל, וד"ר אמיר געש על הערותיהם החשובות שסייעוני בעצה ומנעוני ממשוגגות.
1. ראה בארי, עלי החבר, עמ' 280–290, ובהרחבה ברקת ובארי.
 2. כל צלע שקולה ב"משקל המרובה", היינו יתד ושתי תנועות, יתד ושתי תנועות, יתד ותנועה.
 3. ראה הלפר, קינה, עמ' 418–420.
 4. ראה בארי, עלי החבר, עמ' 304–305.
 5. הגרסה ומספור השורות מובאים כאן לפי המאגרים של המילון ההיסטורי, והשווית את הגרסה לתצלום באתר פרידברג. הגרסאות של הלפר ובארי שונות במקצת באותיותיהן והן נוקדו במלואן בידי מהדיריהן.
 6. הלפר גרס וְחִיהַ. בגלל הכתב המרושל קשה להכריע אם האות הראשונה היא וי"ו או יו"ד, אך אין זה עקרוני לדיון שלהלן.
 7. נראה שפירושו של הַרְהוּהִים הוא 'פוחדים', על פי "אל תִּפְחָדוּ וְאֵל תִּרְהוּ" (יש' מד 5); ראה הלפר, קינה, עמ' 418 הערה 25.

לבריאותם וחיותם וירוננו כנוגנים על פראים. ומיהם אותם נוגנים על פראים? בארי ביארה: "כנוגנים: כציפורים. על פראים: על ענפים, מלשון 'ותעש בדים ותשלח פראות' ביחזקאל יז: (כצ"ל – א"י). הצורה הדקדוקית בלחץ המשקל והחרוז".

2. רחוקים אנחנו כאלף שנה ממחבר הקינה ואין ביכולתנו להתחקות על כוונתו המדויקת בדימויו, אך מכל מקום הפירוש המוצע של בארי צריך ראיה. בייחוד מתמיה פירוש התיבה נוגנים כ'ציפורים'. הלוא נוגנים מילה מקראית היא המזדמנת בספר תהלים (סח 26): "קדמו שָׁרִים אחר נְגִינִים בתוך עֲלְמוֹת תופפות". רוב ככל מפרשי הפסוק סבורים כי מדובר במנגנים בכלי נגינה, וכן בבניין פיעל הפועל נג"ן משמש במקרא למשל לציון נגינה בכינור.

בעקבות הכתוב במקרא אף בפיוט צורת בניין קל נוגנים באה במשמעותה הפשוטה של נגינה או במשמעות 'שירה' (על פי ההקשר בספר תהלים),⁸ כגון "והם נוגנים בחלילים" (אלעזר הקליר, קדושתא וזאת הברכה, שו' 301), "נוגני דוכן גם הם ישימיעו נעימת צרדה בפה ולא בכינור" (יוחנן הכהן בן יהושע, קדושתא למוסף יום כיפור, שו' 454–455), "שמעה זמר מפי נוגן" (משה אבן עזרא, ספר העניק ב, מח, שו' 1). ואולם התכונות האלה, של ניגון ושירה, אינן מצויות אצל הציפורים בעברית שלפני העת החדשה. הציפורים למיניהן הוגות, הומות, מצפצפות, קוראות, מציצות,⁹ כגון "כסוס עגור כן אֶצְפֹּץ אֶהְגֶּה כיונה" (יש' לח 14), "לבני ערב אשר יקראו" (תה' קמז 9), "ואמהתיה מְנַהֶגֶת כקול יונים" (נח' ב 8). ובעברית שלאחר המקרא נמצא "אצריח ממעונה ואהמה כיונה" (אלעזר הקליר, אתמיד בבכיה ואקונן בגעיה, שו' 9–10), "נוהם כיונת אלם יצפצף כעגור וכסיס" (ר' סעדיה גאון, אם לפי בחרך צורנו, שו' 109) ועוד. ואף בתיאור כיסא המלך שלמה, שנכתב כנראה בתקופה הביזנטית, יש רשימות בעלי החיים שהיו חקוקים בכיסא והיו משמיעים את קולם. וכך נאמר שם על הציפורים שבכיסא: "זיז היה קורא וקולו עולה לשמים, נשר צועק בקול מים רבים, יונה מהגה, נץ מצפצף" (דמות הכיסא וההיפודרום של שלמה המלך).¹⁰ בעברית הקדומה אפוא קולות רבים יש לציפורים רבות, אך הציפורים אינן שרות, לא מזמרות ולא נוגנות.

3. אפשר לתור אחר פתרון דימויו של עלי החבר דרך כבואה ערבית.¹¹ רב סעדיה גאון תרגם את נוגנים שבתהלים במילה אלמלחנין מן השורש לח"ן, ונראה שהפועל לח"ן שימש בערבית בימי הביניים בכלל ובערבית היהודית בפרט גם לציון שירה,

8. אם לא נאמר אחרת, הציטוטים כאן ולהלן הם מאתר מאגרים של מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית.

9. אף שמות העצם ציפור או עוף כמעט שאינם מזדמנים במקורות עם פועל המתאר את הקול. נמצא "אפילו שומע קול ציפור מצפצף" (תנחומא, בוכר, חיי שרה, ז, עמ' 121), "ציפור מציין ויודע על מה מציין" (קהלת רבה א, א, א).

10. מקטע 9 בהתקנה במאגרים; במהדורת החיבור, ילינק, בית המדרש, עמ' 35.

11. אני מודה לד"ר חנן אריאל שהציע פתרון זה.

אולי שירה עם סלסולים או מעין זה.¹² ובמקורות ערביים יש עדויות שבפועל הזה הביעו קולות של ציפורים, כגון *فسمع حمامة تلحن في قفص* 'ושמע יונה מזמרת בכלוב'.¹³ אולם לדעתי הסברה הזאת לכדה אין בה די כדי לפתור משלם את שאלת הפועל נוגנים בפיוט זה.¹⁴

4. דומה אני ש"רנו [...] על פראים" אינו אלא פרפרזה לכתוב בספר תהלים (קמט 5) "יִרְנְנוּ עַל מְשֻׁבּוֹתָם". לפי ההצעה זאת פראים אינם ענפים,¹⁵ אלא צורת רבים של פוֹרִיָה, היינו 'מיטה'.¹⁶ אומנם הריבוי הצפוי של פוריה הוא על דרך *פּרִיּוֹת או *פּרִיִים, אך לא מצאנו במקורות צורת ריבוי למילה זו. וכן לעיתים הרשו לעצמם הפייטנים לפי הצורך להמיר את הסיומות -יים ו-יות ב-אים ו-אות, שהרי נתלכרו בלשון חכמים צורות השורשים של גזרות ל"א ול"י ולפיכך החילופים ביניהן אינם נדירים במקורות, כגון קרויים-קרואים.¹⁷ וכך מוצאים בפיוטיו של עלי בן עמרם מצואים לעומת מצויה,¹⁸ בריאות לעומת הבריה¹⁹ – הכול לפי צורך החרוז.²⁰

5. עתה נשוב למילה נוגנים. אפשר לבארה כפשוטה, היינו מנגנים או שרים היושבים על מיטות; דימוי זה נמצא בספר עמוס (ו 4–5): "השכבים על מטות שן וסרחים על ערשותם ואכלים כרים מצאן ועגלים מתוך מרבק, הפרטים על פי הנבל כדורד חשבו

12. ראה בלאו, מילון, עמ' 627, ושם פירוש תנחום הירושלמי למילה נגינות כחב' ג 19.

13. ראה עבאס, סרור אלנפס, עמ' 95.

14. אף התיבה פראים צריכה עיון, כי הכתיב פראות במשמעות 'ענפים' באל"ף אחרי הרי"ש הוא כתיב מקראי נדיר, שאף בכתבי היד של המקרא מתחלף בפארות, כמצוין בפרק "הנוסח ומקורותיו" של מ' ברויאר לספר יהזקאל לפסוקים יז 6, לא 8, 12, 13; ראה מושקוביץ, יהזקאל, עמ' 42, 45 במבוא. בספרות ימי הביניים מצויים כתיבים כגון פארות, פאורות, פורות, אך לא עלה בידי למצוא כתיב פראות באל"ף אחרי הרי"ש.

15. ואף אין פראים מצוין כלי נגינה, כי בעברית הקדומה הפועל נג"ן מצריך את המילית ב- לפני כלי הנגינה, כגון "איש ידע מנגן בכנור" (שמ"א טז 16), "והם נוגנים בחלילים" (אלעזר הקליר, קדושתא וזאת הברכה, שו' 301).

16. המילה פוריה 'מיטה' רגילה בארמית של התלמודים, ומזדמנת מעט בעברית, כגון בכבלי כתובות י ע"ב, ויש עירוב בינה לבין פריון ואפריון, שאף הן אולי שאולות מיוונית או משפה אחרת, ויש מחלוקת באשר למקור המילים האלה. שמואל קראוס סבר שפוריה שאולה מיוונית; ראה קראוס, מילים שאולות, ב, עמ' 433–434. וראה עיון מדוקדק עם הפניות מרובות אצל דובס-אלסוף, תכונות, עמ' 67–71. על אפריון ראה לאחרונה בוסנינה, אפריון.

17. טעם נוסף לחילוף הזה כאן הוא השפעת הכתיב פוריא באל"ף שיתברר להלן.

18. ראה בארי, עלי החבר, עמ' 305 שו' 9; עמ' 316 שו' 10.

19. ראה שם, עמ' 328, פיוט טו, שו' 1; עמ' 316 שו' 21.

20. כפי שהעירה בארי, כאמור לעיל בסוף סעיף 1. ואולי יש כאן השפעה של היות המילה פוריה מילה שאולה, כי במילים שאולות רגיל השימוש באל"ף כיסוד חוצץ בצורות הריבוי, כגון דוגמא-דוגמאות, טבלא-טבלאות. אולם יש לשים לב שבלשון חכמים האל"ף נדחת רק בסיומת -אות ולא בסיומות -ים/-ין, כגון ליטרין-ליטראות; ראה קראוס, מילים שאולות, א, עמ' 178–182.

להם כלי שיר". אך ייתכן שהביטוי "נוגנים על פראים" כולו לא נולד אצל המחבר יש מאין, אלא הואיל ועלי בן עמרם היה בר בי רב הדהד בראשו הצירוף הארמי התלמודי "גנא אפוריא".²¹ משמע הצירוף 'שכב על המיטה', והוא נמצא בכבלי מגילה כז ע"ב, וכיוצא בו "גני אפוריא" ו"לא גנינא אפוריא"²² בסנהדרין קט ע"ב. אומנם שורשו של הפועל "גני" בארמית שונה מן "נג"ן בעברית, אך ידוע שחילופי גזרות עלולות אינם נדירים בעברית ולפייטנים הייתה יד חופשית למדי בחילופי גזרות של הפעלים אלה באלה.²³ ואף נמצאו חילופי ל"י-פ"נ, כגון נכורה (מן כר"י), נמוחה (מן מח"י), לנצוד (מן צד"י).²⁴ לכן לא מופרך להניח שהמחבר השתמש בצורה נוגנים לפני "על פראים" משום שבראשו הצטלצל הצירוף "גנא אפוריא"; ונדמה שהקשר בפיוט וההקבלה לכתוב בתהלים "ירננו על משכבותם" מתאימים לביאור "נוגנים על פראים" כ'שוכבים על מיטות', שהרי מנוחתם של העיפים בשכיבה על מיטותיהם. ויש בכך אף בבואה שלמה לכתוב בספר עמוס "השוכבים על מיטות" הנזכר לעיל. ומכאן שמשמעות מילות הפיוט היא מעין 'דניאל גאון חיה בדבריו את העיפים ולכן הם ירננו וישירו כפי שמזמרים המנגנים השוכבים על מיטותיהם'.²⁵

6. לאור העיון הזה מתברר אפוא שעלי החבר בן עמרם קיפל במילים "וירנו כנוגנים על פראים" כמה וכמה משמעויות. נראה שהוא השתמש במטפורה נאה, נטל את הביטוי המקראי "ירננו על משכבותם" והמירו'ו בביטוי על בסיס לשון חכמים, ארמית וכנראה ערבית; ואף את הצירוף הארמי הלביש בלבוש עברי תוך יצירת צורות מחודשות ודו-משמעיות מבחינה מורפולוגית וסמנטית. בחירת הדימוי הושפעה מן הבבואה הערבית של הפועל לח"ן. ומתוך שעמדנו על הפירוש הרב-צדדי של הכתוב מתגלה לנו טפח מכישרונו של עלי החבר המחבר.

קיצורים

בארי, עלי החבר = ט' בארי, "עלי החבר בן עמרם: משורר עברי במצרים במאה האחת עשרה", ספונות סדרה חדשה ח (כג; תשס"ג), עמ' 279–345
 בוסינה, אפריון = $\varphi\alpha\rho\epsilon\iota\omicron\nu$ (Cant. 3, 9) < אפריון > L. Bossina, "Once Again on Some Historical Remarks", *Henoch* 42 (2020), pp. 396–408

21. לדוגמאות נוספות של בבואה עברית לצירופים ארמיים בפיוט ראה רנד, דקדוק הפיוט, עמ' 500.
22. היינו 'שכב על המיטה', 'לא שכבתי על המיטה'.
23. אומנם יכול היה הפייטן להשתמש בצורה כגון גונים, אך היה מפסיד את משחק המילים וריבוי המשמעות שבמילה נוגנים.
24. ראה ייבין, חילופי גזרות, עמ' 193, ושם עוד דוגמאות ובהן גם צורת הבינוני נוכרים מלשון כר"י 'אכילה, סעודה' בלשון חכמים (פסיקתא דרב כהנא, נספחים, פסקה ד, עמ' 457).
25. פרופ' שלמה נאה העיר בצדק שנוסח חלק יותר של השיר מבחינת התחביר ומבחינת המשמע הוא ללא המילית כ- שלפני נוגנים, היינו "וירנו נוגנים על פראים", אך המחבר היה אנוס על פי המשקל להוסיף אות שוואה לפני נוגנים.

- בלאו, מילון = י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו
- ברקת ובארי = א' ברקת וט' בארי, עלי בן עמרם מנהיג ומשורר: מעגלי תקשורת בקרב ההנהגה היהודית באגן הים התיכון במאה האחת עשרה, ירושלים תש"ף
- F. W. Dobbs-Allsopp, "Late Linguistic Features in = תכונות", *Perspectives on the Song of Songs / Perspektiven der Hoheliedauslegung* (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, 346), ed. A. C. Hagedorn, Berlin 2005, pp. 27–77
- הלפר, קינה = B. Halper, "A Dirge on the Death of Daniel Gaon", *Jewish Quarterly Review* 10 (1920), pp. 411–420
- ייבין, חילופי גזרות = י' ייבין, "חילופי גזרות בלשון חכמים ובלשון הפיוט", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 161–204
- ילינק, בית המדרש = א' ילינק, בית המדרש, ה, וינה תרל"ב
- מושקוביץ, יחזקאל = ספר יחזקאל מפורש בידי י"צ מושקוביץ, תנ"ך עם פירוש דעת מקרא, ירושלים תשמ"ה
- עבאס, סרור אלנפס = إحسان عباس، سرور النفس بمدارك الحواس الخمس، لأبي العباس أحمد بن يوسف التيفاشي، بيروت ١٩٨٠
- S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, 1–2, Berlin 1898–1899
- M. Rand, *Introduction to the Grammar of Hebrew Poetry = רנר, דקדוק הפיוט in Byzantine Palestine* (Gorgias Studies in Language and Linguistics, 22), Piscataway 2006

Alexey (Eliyahu) Yuditsky

כנוגנים על פראים

In the Cairo Genizah documents there is a dirge on the death of Daniel Gaon by 'Eli ben 'Amram, which includes the utterance **על כנוגנים** וְיָרְנוּ. Some explain this phrase as '(they) will sing as birds on branches'. The present paper spells out some difficulties with this explanation and resolves the issue based on the assumption that the usage of the word **נוגנים** with regard to birds is attributable to a calque from Arabic. It is further suggested that the meaning of **על פראים** is at least two-fold, and is a kind of a Hebraized Aramaic expression **גני אפוריא** 'lie on a bed'.

Contents

Articles

Moshe Bar-Asher	Understanding a Biblical Form in Light of the Language of the Benedictions	245
Amikam Gai	About Place Names	254
Moshe Florentin	On the Meaning of זכה שכח and the Samaritan Addition to Exod 23:19a	259
Ohad Abudraham	The Language of the Aramaic Metal Amulets from Israel and Neighboring Countries	269
Ruti Bardenstein and Mira Ariel	<i>Mamash</i> : Persistent Argumentative Strengthening	298

The Historical Dictionary Project

Alexey (Eliyahu) Yuditsky	כנוגנים על פראים	328
------------------------------	------------------	-----

Reviews

Hannah Kasher	<i>Hebrew in Light of Logic: Rabbi Joseph ibn Kaspi's Philosophical, Logical and Linguistic Approach</i> , by Moshe Kahan	333
---------------	---	-----

English Summaries		V
-------------------	--	---

THE ACADEMY OF THE HEBREW LANGUAGE

LEŠONENU

A Journal for the Study of the Hebrew Language
and Cognate Subjects

Vol. 85, No. 3
June 2023

Jerusalem